

NUNQUAM AUTORES, SEMPER INTERPRETES

A MAGYARORSZÁGI
FORDÍTÁSIRODALOM
A 18. SZÁZADBAN

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

NUNQUAM AUTORES, SEMPER INTERPRETES
A MAGYARORSZÁGI FORDÍTÁSIRODALOM A 18. SZÁZADBAN

*NUNQUAM AUTORES,
SEMPER INTERPRETES*

A MAGYARORSZÁGI FORDÍTÁSIRODALOM
A 18. SZÁZADBAN

Szerkesztette
Lengyel Réka

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet

Budapest, 2016

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© MTA BTK, 2016

© A szerzők, 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát is.

ISBN 978-615-5478-25-3

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Irodalomtudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató (MTA BTK)

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borítóterv: Hubert Katalin

Tördelés: Hudecz Andrea

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

„Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a mi Magyar Nemzetünk
azért, hogy a könyvek olvasására nem sok kedve vagyon;
legalább bizonyos is az, hogy arra még eddig nincsen olyan
közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek.
Az Anglusok, Franciák, Belgák és egyszóval egész Európának majd
minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen legörvendetesebb
és leghasznosabb időtöltésben, t. i. a jó könyvek olvasásában,
hogy az ő született nyelveken minden esztendőben újjabb-újjabb
könyvek nagy számmal nyomtattnak, [...]
Úgy tetszik mindazonáltal (és mely nagy örömet érez az én szívem,
hogy édes Nemzetemről ilyen bizonyosságot tehetek), úgy tetszik,
mondom, hogy a mi Nemzetünk kezdi magát ezen vádoltatás alól
felszabadítani! Úgy tetszik, hogy már egynéhány esztendőktől
fogva közönségesebb virtusa kezd lenni a Magyaroknak a jó
Könyvek olvasására való szíves indulat! És úgy tetszik,
hogy már egynéhány esztendőktől fogva a mi tudósaink
szorgalmasabban írnak, mivel az ő könyveik
szorgalmasabb olvasókat találnak!”
(*A svéciai Grófné G**né asszony élete, Előljáró beszéd,*
Torday Sámuel fordítása, 1772)

„Az odahaza ülő úrfiaknak pedig többnyire puska, pipa,
jó kopó vizsla, kutya s játék a beszédjek. És ha azon kívül tovább
nyájas beszédekre jön a dolog, szép históriák helyett elkezdnek
igen semmiségeket beszélleni, mely is ebből áll p. o.: Hejj, hol volt,
hol nem volt hetedhét országon, még az Óperenciás tengereken is túl,
volt egy vén Aszszony, aki úgy meg fejte az ágast, hogy a Jutka
majorosné teheneit se feji meg különben. Ily szép históriákat
hallottam sokaktól, az ország eleit nem is tudják kicsoda s micsoda,
az egy viceispány urak, s szolgabíráknál nem is ismernek
nagyobb urakat lenni szegények.”
(*Erkölcsei iskola, Előljáró beszéd,*
Farkas Antal fordítása, 1790)

„...LE FORDÍTOTTA ÉS KI IS NYOMTATTATTA ... DE A MELYBE SOK KÁRT VALLOTT...”

SZALAY PÁL (1756–1802) FORDÍTÁSAI
ÉS A 18. SZÁZADI KÖNYVKIADÁS¹

HEGYI ÁDÁM

A magyarországi és a nemzetközi könyvkereskedelem történetét tárgyaló kézikönyvekből jól ismert tény, hogy a könyvkiadásban a 18. században is jelentős szerepet játszott a minél nagyobb anyagi haszon megszerzése. II. József könyvpiaci liberalizációjának köszönhetően a hazai könyvkereskedelem forgalma az előző évtizedekhez képest hatalmasat ugrott. A francia forradalom radikalizálódása és a magyar jakobinusok mozgalma ezt részben visszavetette, mégsem sülyedtek vissza a könyvpiac mutatói a Mária Terézia uralkodása alatti szintre.² Természetesen a könyvkiadást nemcsak a pénzszerzés mozgatta, hiszen a szerzők számára erkölcsi megbecsülést és elismerést jelentett ismertségüknek, népszerűségüknek a megnövekedése. Az irodalmi életben jól ismert ez a jelenség, mivel Csokonai a saját hírnevére alapozva kívánta felépíteni könyvkiadói politikáját.³

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 49–65. Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris kézikönyvek), 237–263; PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 321–337.

³ SZILÁGYI Márton, *Irodalom és üzlet*, Korall 43(2011), 107–121.

II. József trónra lépésével újra virágzásnak indult a magyar nyelvű protestáns kegyességi irodalom: a korabeli nyomdák számára az ilyen jellegű kiadványok stabil anyagi bevételt biztosítottak. Közismert, hogy ezek jelentős hányada nem önálló mű, hanem fordítás vagy átdolgozás volt. Szalay Pál szentesi református lelkész is kiadott egy fordítást *Jakab és Péter sz. apostolok közönséges leveleiknek [...] rövid világosítása* címmel.⁴ Az egyháztörténeti szakirodalom röviden említi a cenzúrával vívott harcát, amelynek során hónapokig megakadályozták a könyv megjelenését.⁵ Erről a legtömörebb és egyben legjobb összefoglalást a szentesi református egyház egykorú krónikája adta, amely szerint Szalay „sok kárt vallott” ezzel a munkájával.⁶ Az alábbiakban azt vizsgálom, milyen kiadói stratégiát épített fel a vidéki református lelkész, és mit gondolt a korabeli fordításokról és az említett kiadványról maga Szalay és olvasóközönsége általában.

Szalay közvetlen környezetében több más lelkipásztor is rendszeresen publikált, mint például Szőnyi Benjámin hódmezővásárhelyi és Ecsedi Miklós makói lelkészek. Szőnyi egyházi íróként országos ismeretségre tett szert, a *Szentelek hegedűje* című művét a 18. században tizenhatszor nyomtatták ki, s Szőnyi hét alkalommal nem is tudott könyvének újabb kiadásairól.⁷ Ecsedi szintén nagy népszerűségnek örvendett: *Bágyadt lelkeket élesztgető csendes muzsika* című munkája 1794-ben jelent meg, s még a 19. század végén is többször kiadták.⁸ A Békési Református Egyházmegyében több egyházközség előszeretettel hívott meg olyan lelkipásztorokat, akik külföldi egyetemeken pallérozták tudásukat. Szalay Pált 1787-ben Szentesre hívták meg lelkésznek.⁹ A városban a 18. század végén szolgáló lelkészek a debreceni kollégium elvégzése

⁴ William BURKITT, *Jakab és Péter szent apostolok közönséges leveleiknek a keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel teljes rövid világosítása*, ford. SZALAY Pál, Pestenn, Patzkó Ferentz' bet., 1792.

⁵ SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, I. BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, Debrecen, Faragó György, 1908, II., 78.

⁶ *A szentesi református eklezsia története 1700-1825: forráskiadvány*, közread., bev. TAKÁCS Edit, Szentes, Szentesi Levéltár, 2001 (elektronikus kiadás) <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>.

⁷ IMRE Mihály, *A város művelődéstörténete a XVIII. századig = Hódmezővásárhely története*, főszerk. Nagy István, I., Hódmezővásárhely, Városi Tanács, 1984, 650.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 164.

⁹ SIMA, i. m., 334, 378.

után néhány évig mindannyian svájci vagy német református egyetemeken tanultak: Szentmiklósi Sebők Sámuel Bernben, Szőnyi Pál Bázelen, Kis Bálint Jénában.¹⁰

Szalay képzettsége teljesen beleillett ebbe a környezetbe, műfordítói tevékenységét széles nyelvtudása szinte predesztinálta. Életéről viszonylag sokat tudunk: 1756-ban született Nagykőrösön lelkészcsaládban. Édesapja Szalay György helybeli lelképásztor, édesanyja, Komáromi Krisztina az egykori debreceni prédikátor, Komáromi H. Mihály lánya volt. Szülei tisztában voltak a nyelvtudás hasznával, ezért a német nyelv megtanulásának érdekében Késmárkra küldték, de elvárták tőle a szlovák nyelv elsajátítását is. A debreceni kollégiumban természetesen megfelelő latin nyelvtudás birtokába is jutott, majd Lausanne-ban a francia nyelvet ismerhette meg, és Bázelen gyakorolhatta a fiatal korában megtanult németet. A szentesi református egyház korabeli krónikája szerint a román nyelv megértése sem okozott számára gondot, mert egy „nyáronn senkinek szándékát tudtára nem adván elment Otlakára, és ott az Oláh Paptól írni, olvasni, beszélni oláhu 2 hónap alatt meg tanult.”¹¹ Svájci peregrinációja befejezése után 1785-től egy évig báró Beleznay Miklós udvari papja volt, miközben meghívták tanítani Pápára, de ezt az állást nem fogadta el. 1786-ban a balatonfüredi gyülekezet fogadta meg lelképásztornak, ahonnan 1787-ben a szentesiek jobb fizetést ígérve elcsábították. A tiszántúli egyházkerület és az egyházmegye sokáig nem akarta beiktatni állásába, mert a részeges Szőnyi Pál helyére hívott Szalay felkérését nem tartották szabályosnak, de végül elsimult az ügy. Szalay sikeresen beilleszkedett Szentes és az egyházmegye életébe, néhány év múlva már assessori megbízást nyert el. Élete végéig Szentesen maradt, 1802. november 10-én gyermekteletlenül halt meg.¹²

¹⁰ HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok Svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1798*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), nr. 212, 361, 431, 554. SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), nr. 6090. LABÁDI Lajos, *Szentes története évszámokban*, Szentes, Szentes Város Önkormányzata, 2003, 32. SIMA, i. m., 296–297, 333–334, 362, 378.

¹¹ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/image2/nagy/322.JPG>

¹² ZOVÁNYI, i. m., 567. KIS Bálint, *A szentesi református egyház állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgai, változásai* = Uő, *A Békési-Bánati Református Egy-*

Fontos megjegyezni, hogy a 18. század végén alkotott egy másik Szalay Pál is, aki szintén nagykőrösi születésű volt, de néhány évvel a szentesi lelkipásztor születése után, 1764-ben látta meg a napvilágot. Érdekes, hogy a névkon Szalay szintén eljutott Bázélbe, mert 1790-ben ösztöndíjat kapott tanulmányai támogatására, majd 1793-ban a pesti egyetemre is beiratkozott, és 1797-től Nagykőrösön tanított.¹³ A források alapján egyértelműen két különböző személyről van szó, mert életútjaik soha sem keresztezték egymást. Így például biztosan nem a szentesi lelkész tért vissza 1790-ben Bázélbe, mert az egyházmegyei közgyűlések anyagaiból és egyéb egyház-igazgatási iratokból kiderül, hogy ekkor folyamatosan a békési egyházmegyében tartózkodott.¹⁴ Sőt, *A Jakab és Péter szent apostolok...* című könyvében is szentesi lelkipásztornak tüntette föl magát, miközben druszája *A léleknek elragadtatásai* címmel 1794-ben adott ki egy kötetet.¹⁵

Szalay kiadói stratégiájáról csak közvetett adatok állnak a rendelkezésünkre, mert eddig nem került elő olyan levelezése, kiadói szerződése, naplója vagy valamilyen más személyes jellegű kézírata, amelyből egyes szám első személyből értesülnénk terveiről. Ezért kénytelenek vagyunk a cenzúra, a budai református ágens, a tiszántúli református püspök, valamint a szentesi egyházközség iratanyagára támaszkodni.

A szentesi presbiteri jegyzőkönyvben és a szintén szentesi egyházi krónikában 1802-ben, Szalay halálakor feljegyezték fordítói tevékenységét is. Majd 1836-ban az egyházmegye történetét tárgyaló kötetben ismét bemutatták élete folyását. Ezekből a forrásokból nemcsak arról értesülünk, hogy nyomtatásban megjelent Jakab és Péter apostolok leveleihez írt kommentárja, hanem arról is, hogy az eredeti angol szerzőnek, William Burkittnek további bibliakommentárjait, valamint

házmegye története, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba-Szeged, 1992 (Dél-alföldi évszázadok), 224. TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG> Hegyi, 2015.

¹³ ZOVÁNYI, i. m., 567: „1790. ... Extraordinarius. Die Merc. 23. nou. Dnus. Paulus Szalai, Hungarus, impetravit ab ampl. Senatu hospitium extraordinarium ad sex menses, computanelos a die 26ta eiusd. mensis Rediit in patriam d. 17. Maii.” *Liber alumnorum Collegii Superioris 1782–1797*, Universitätsbibliothek Basel, Mscr. AN II 16 101.

¹⁴ *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1789. március 12.* = *Békés-Bánáti Református Egyházmegyei iratai: Jegyzőkönyvek, 1696–1959*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) (Továbbiakban: TtREL) I.29.a.2.

¹⁵ „Magyarra fordította, s köz haszonra ki botsátotta Szalai Pál, a’ szentesi, helv. conf. ában edjik predikátor” BURKITT, i. m., címlap

Christian Gotthilf Salzmann német evangélikus lelkész és pedagógus Sebastian Kluge című könyvét is lefordította. Sajnos fordításainak kéziratai eddig nem kerültek elő. Mind a presbiteri jegyzőkönyvet, mind az egyházi krónikát, valamint az egyházmegye történetét lelkésztársa, Kis Bálint vezette, mégis vannak a két dokumentumban tartalmi eltérések azzal kapcsolatban, pontosan mit fordított le Szalay, és mi lett a kéziratok sorsa:¹⁶

Presbiteri jegyzőkönyv, 1802. november 10.	Egyháztörténeti krónika, 1802	Békési-Bánáti Református Egyházmegye története, 1836
Hivatalbeli munkái közt lefordította a Burkit Sz. Jakab, Sz. Péter igaz B(ecses?) leveleire s a Judáséra írt világosításait. A két első kiadta, de sok kint vallott benne. A két utolsó m(anu)script várja a kinyomtatást az öcsénél Györgynél. Úgy s mint Saltzmannnak ugyanév(e)zet Sebastian Kluge nevű koldus betjár illy titulus alatt: Eszes Peter élete folyása vagy egy olyan példa a mellyből a köznép sokat tanulhat, de még e sins ki nyomtatva. Ez egy szép együgyű magyarsággal írt okos hasznos könyv. Ezeket tolba írásba kívánta hagyni egy 3 1/2 esztendeig volt collegaja, barátja s attyafia. K(is) B(álint) ¹⁷	Hivatalos foglalatossági mellett lefordította és ki is nyomtattatta a maga költségén Burkitnak a Jakab és Péter Ap(osto)lok leveleire írt világosítását, arról de a mellybe sok kárt vallott, nagy részént rajta maradvánn – annál fogva a Sz. János Ap(osto)l 3 leveleire írt világosítását; valamint szinte Saltzmannak: „Sebastián Kluge” titulusú könyvét, mellyet illyenn nevezet alatt akart kiadni “Eszes Péter élete fójása” sajtó alá nem bocsátotta. ¹⁸	...s itt fordította német nyelvből magyarra Burkit Wilhelmnek Péter és Jakab Apostolok leveleire tett magyarázatját, s kinyomtatatta 1792-ben, mely rajta veszvén, benne sok kárt vallott. Lefordította ezen kívül Sebastian Kluge nevű munkáját Saltzmannnak, illy titulus alatt: Eszes Péter, úgy szinte Szent János Apostol leveleit Burkit után, de amelyek írásban maradtak, s György testvérének kezébe kerültek. ¹⁹

¹⁶ Kis Bálint szerzőségéről lásd BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján* = *Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186.

¹⁷ *Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816* = *Szentesi egyházközség iratai*, TtREL I.375.b.2.

¹⁸ TAKÁCS, A *szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>

¹⁹ Kis, A *Békési-Bánáti...*, i. m., 224.

Mivel a nyomtatásban megjelent kötet ma is a rendelkezésünkre áll, ennek előszavából megállapítható, hogy Szalay valóban William Burkitt 17. századi anglikán lelképásztor Újtestamentumhoz írt kommentárjának egy részét fordította le: a Jakab és Péter apostolok leveleihez készített magyarázatait. A nyomtatványból azt is megtudjuk, hogy Szalay nem az eredeti angol kiadásból dolgozott, hanem Friedrich Eberhard Rambach evangélikus lelkész és porosz királyi tanácsos német nyelvű fordításából. A szentesi lelképásztor feltehetően arra alapozott, hogy Burkitt műve nagyon népszerű volt Nyugat-Európában; nem véletlenül utalhatott arra a magyar nyelvű előszóban, hogy Rambach is a 12. angol nyelvű kiadásból készítette el a saját fordítását.²⁰ Ha valaki az előszóban felhívja erre az olvasó figyelmét, akkor abból arra következtethetünk, hogy bízik könyvének sikerében. Lehetett is oka ezt feltételezni, mert a Rambach által készített német nyelvű verzió a 18. század második felében bizonyíthatóan eljutott Magyarországra, mint például Balog Péter 1773-as possessorbejegyzése is ezt mutatja.²¹

A források eltérnek abban, hogy Szalay a Júdás vagy János apostolok leveleihez fűzött további kommentárokat fordította le. Az azonban mindhárom szövegvariánsból megállapítható tény, hogy Szalay elkészítette munkájának folytatását is. Vagyis nemcsak könyve előszavában tett arról tanúbizonyságot, hogy nagy érdeklődésre számított, hanem készült a további publikálásra is. A biztos olvasóközönség megszerzését azzal is biztosítani akarta, hogy a Magyar Kurírban 1792-ben fizetési felhívást tett közzé.²² Ráadásul olyan művek közreadásán is gondolkodott, amelyek népfelvilágosí-

²⁰ BURKITT, i. m., előszó, Rambachról: *Neue Deutsche Biographie*, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz104267.html>. Burkitt munkásságának legújabb feldolgozása: Gerard G. MOATE, *The 'Lost' Library of William Burkitt 1650–1703*, *The Library*, 12(2011), 2, 119–141.

²¹ „Petri Balog comp. Marburgi 1773.” William BURKITT, *Praktische Erklärung des Neuen Testaments*, übers. Friedrich Eberhard RAMBACH, Halle, Johann Immanuel Gebauer, 1763–1768, I–IV. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára B 157.

²² „Mind az, hogy én a munkát 3a Septbr 1792 költ Magyar Kurirban ki hirdettetem, és azon Jelentés ott, nevem nélkül jöven ki, a Kurirt az eránt, hogy nevemet ki írja, meg-szólítottam, a melyet ők 82dik Ujság levélb(en) az 1298. pag. ki is tett...” *Szalay Pál levele Hunyadi Ferencnek, Szentes, 1793. április 3.* = *Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Szalai Pál, szentesi prédikátor előzetes cenzúra nélkül kiad egy könyvet*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 1.

tó célzattal a keresztény kegyesség jegyében gazdálkodási és nevelési tanácsokat adtak volna a társadalom alsóbb rétegei számára. Választása Saltzmann *Sebastian Kluge* című művere esett. Nem tudjuk, hogy publikálását az akadályozta-e meg, hogy Igaz Sámuel 1797-ben *Okosdi Sebestyén* címmel lefordította és ki is adta Kassán ezt a művet, de a presbiteri jegyzőkönyv fogalmazásából úgy tűnik, hogy 1802-ben Kis Bálint még nem hallott erről a kiadásról.²³ Igaz Sámuel könyvének címlap-verzóján a református cenzor, Tasnádi Székely István engedélye található, viszont Szalay könyvén sem református, sem katolikus, sem világi cenzori engedély nem szerepel.²⁴ Vajon miért nem?

Az 1791. évi 26. törvény a protestánsoknak lehetővé tette, hogy hitéleti könyveiket a saját cenzoraik ellenőrizték, de a helytartótanács továbbra is felülbírálhatta a protestáns revizorok döntését, ha az a katolikus felekezet számára sértő volt. A református egyház a törvény értelmében elkezdte a cenzori hivatalt kiépíteni, de Szalay munkája éppen egy köztes időpontban jelent meg: a helytartótanács már nem volt illetékes az ügyben, de Debrecenben még nem működött a könyvellenzőrség.²⁵ Szalay ennek az átmeneti időszaknak lett az áldozata.

A helytartótanács cenzorai felfigyeltek arra, hogy Patzkó Ferenc Ágoston pesti nyomdájában egy protestáns kegyességi munka jelent meg, és az 1791. évi 26. törvény alapján hiányolták az egyházkerület bejelentését a kötettel kapcsolatban, ezért nem engedélyezték annak terjesztését. (Az új törvények szerint a református egyház belső cenzorai döntöttek a kiadás engedélyezéséről, vagy tiltásáról, de erről értesíteniük kellett a helytartótanácsot.²⁶) Patzkó egyébként Pozsony-

²³ Vö. RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 54.

²⁴ „Ki-nyomtathatik, Sepsí, 20. April. 1797. Eszt. Tasnádi Székely István, S. P. Abaújv. Helv. Vall. tartó Esperest. és Könyvek-Vizsgálója.” Christian Gotthilf SALZMANN, *Okosdi Sebestyén*, ford. IGAZ Sámuel Kassa, Ellinger János, 1797. Vö. BURKITT, i. m.

²⁵ FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai: Levéltári leltárak, 3), 223. SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., Dunántúli Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938 (Minerva-könyvtár), 14–15. SCHERMANN Egyed, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, 1931, 220.

²⁶ *Protocolla* 1793. Helytartótanácsi Levéltár. Departementum revisionis librorum, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Továbbiakban: MNL OL) C 60 10. kötet nr. 11996.

ból irányította pesti vállalkozását, pesti üzleti tevékenysége alapvetően megbízható felvevő piaccal rendelkező kiadványok előállítására korlátozódott, de ez nem jelentette azt, hogy csak kegyességi művek nyomtatásával foglalkozott.²⁷ Amint Szalayhoz eljutott a könyvek visszatartásának híre, azonnal lépéseket tett a terjesztés elé gördített akadályok elhárítására.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szentesi református egyház vezetői kellően tájékozottak voltak a hatályos jogszabályok tartalmával kapcsolatban, mert a presbiteri jegyzőkönyv mellett ún. leirati jegyzőkönyvet is vezettek, amelyekbe a püspöki körleveleket és a helytartótanácsi rendeleteket gyűjtötték össze. Ebben a jegyzőkönyvben II. József 1784-es cenzori rendelete is megtalálható volt.²⁸ 1790-ben már Szalay tulajdonában voltak az 1790/91-es országgyűlés végzései.²⁹ A törvényekhez kapcsolódó rendeletek valahogy mégsem jutottak el időben Szalayhoz, pedig Hunyadi Ferenc püspök 1792. augusztus 20-án kelt levelében arról értesítette Szőnyi Benjámin esperest, hogy az egyházmegyében senki se nyomtattasson ki addig könyvet, amíg az új cenzorok hivatalba nem lépnek:

Ambar az 1791dik eszt(endő)b(en) hozott ország törvénye is azt parantolja, hogy senki közzülünk, akár a külső, akár a belső rendben légyen, sem az erköltsre, sem a vallásra tartozó munkáját nyomtatás alá addig ne adja, míg az a magunk közzül rendelendő censorok által meg nem vizsgáltatik: ezt mindazáltal a Superintendentia is a maga részéről mindeknek tudtára adja, ezt hozzá tévén hogy már censorokat nem tsak

²⁷ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 214, 216, 220, 222, 276, 325. Szilágyi Márton részletesen bemutatta a pesti Patzkó nyomda szerepét az *Uránia* című folyóirat kiadásában. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai könyvtár, 16), 343.

²⁸ *Állami és egyházi hatóságok leiratok másolatai 1786–1811*, Szentes Nagytemplomi Református Gyülekezet levéltára, jelzet nélkül, 95–97. lap.

²⁹ A kötetben található tulajdonosi bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy Szalay a törvények elfogadásával egy időben szerezte meg azok szövegét: „Paulli Szalai mp. VDMri Szentes d. 27a Junii 1790.” *Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in incltyto Regno Hungariae conditorum*, [S. l.], [S. n.], 1790. Horváth Mihály Gimnázium könyvtára I.86.2684.86. A vallásgyakorlással foglalkozó 1791. évi 26. törvény magyar fordítását utólag kötötték a könyvhöz.

rendelt, hanem azokat nevek szerint is a Fels(éges) Heljtartó Tanátsnak régen be jelentette, és Fő Tiszt(eletű) Superintendens Uram a kezéhez küldendő írásokat azoknak fogja által adni.³⁰

Az információ elakadása összefügghet azzal, hogy Szőnyit ekkor már el akarták távolítani hódmezővásárhelyi lelkészi állásából, ami kihatással volt esperesi működésére is. Nem véletlen, hogy az egyházmegye ügyeit 1787-től kezdve alesperesként Szentmiklósi Sebők Sámuel intézte.³¹ Mivel a levelet Szőnyinek címezték, feltételezhetjük, hogy az nem jutott el Szentmiklósi kezéhez, ezért nem szerzett tudomást Szalay annak tartalmáról. Ezt erősíti meg az is, hogy a kutatások szerint Szőnyi igyekezett a kezelésében lévő iratokat minél később átadni az illetékesek kezébe.³² Szalay is erről számol be 1793-ban keltezett levelében, amelyben leírja, hogy Szentmiklósi a püspöki utasítást csak 1792. szeptember 28-án közölte vele, miközben a nyomdakész kéziratot már augusztus 15-én átadta a nyomdásznak.³³

A jogi helyzet megértése után Szalay 1793 áprilisában két levelet is írt Hunyadi Ferenc püspöknek. Ezekben leírta, hogy a jogszabály ismeretének hiányában eredetileg Bécsbe küldték cenzúrára a próbanyomatot, de most már tisztában van a helyzettel, és kéri, hogy az egyházkerület minél előbb vizsgálja meg a mű tartalmát.³⁴ Az egyházkerület meglepően gyorsan kézbe vette az ügyet, mert még áprilisban hivatalosan igazolta a helytartótanács felé, hogy Szalay fordítását az egyházkerületi cenzor rendben találta, és elnézést kértek a

³⁰ Hunyadi Szabó Ferenc utasítása Szőnyi Benjámin esperes számára, Debrecen, 1792. augusztus 20. = *Békés-Bánáti Református Egyházmegyei iratai: Felsőbb hatósági körlevelek 1600–1948*, TtREL I.29.f.3.

³¹ Az egyházmegyei közgyűléseken Szentmiklósit már 1787-től kezdve proseniorként tüntették fel. *Egyházmegyei közgyűlés, Gyoma, 1787. február 28.* = *Békés-Bánáti Református Egyházmegyei iratai: Jegyzőkönyvek 1696–1959*, TtREL I. 29.a.2.

³² *IMRE, i. m.*, 666.

³³ „Mert a V. Superintendenciának azt illető, a mint az után láttam, 20a August 1792 költt rendelését, én velem Tiszteletes Pro Senior Sz. Miklósi S. Sámuel Úr 28a Septbr. közölte, úgy de én a fenn forgó munkát még 15a Aug. adtam által a Typographusnak...” *Szalay Pál levele Hunyadi Ferencnek, Szentes, 1793. április 3.* = *Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Szalay Pál szentesi prédikátor előzetes cenzúra nélkül kiad egy könyvet*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 1.

³⁴ *Uo.*, TtREL I.1.b.32.520. nr. 2.

késői bejelentés miatt.³⁵ A püspök 1793. július 9-én kelt levelében a budai ágens közbenjárását is kérte a könyv terjesztési tilalmának feloldása érdekében.³⁶ Ez valószínűleg nem mehetett túl gyorsan, mert 1793. augusztus 6-án kelt kérvényében maga Szalay is a terjesztés minél előbbi engedélyezését sürgette meg.³⁷

Sajnos nem ismerjük a Patzkó nyomda üzleti könyveit, és Szalay megmaradt kézírataiban semmi nyomát nem találjuk annak, hogyan alakult a könyv terjesztésének további sorsa, két apró jelből mégis arra következtethetünk, hogy a református értelmiség kedvelt olvasmányai közé tartozhatott a könyv. Az első jelnek egy possessorbejegyzést tekinthetünk, amelyet 1797-ben egy Arad vármegyei faluban, Borossebesen kelteztek. A bejegyzést a helybeli tanító írta, amelyből megtudhatjuk, hogy rektori működése idején 1 forint 8 krajcárét vette meg Burkitt művét: „Ez könyvet vettem 1 Rf. 8xr. 1797ben. B(oros) Sebesi Rector koromb(an).”³⁸ A 18–19. század fordulóján a Békési református Egyházmegyében a borossebesi gyülekezet a kicsiny egyházközségek közé tartozott.³⁹ Nem tudjuk, milyen fizetése volt a rektornak, de azt igen, hogy Szentesen 1797-ben a lányok tanítója – a természetbeni járandóságokon kívül – készpénzben évi hat forintot kapott az egyházközségtől.⁴⁰ Szentes anyagi forrásait tekintve sokkal gazdagabb egyházközség volt, mint Borossebes, mégis csak 6 forintot fizetett a lánytanítónak. Sebesi kollégája valószínűleg ennél jóval kevesebbet kaphatott kézhez. Ennek ellenére a borossebesi rektor évi fizetésének – feltételezhetően – igen nagy arányú részét Szalay for-

³⁵ Hunyadi Ferenc püspök levele helytartótanácsnak, Debrecen, 1793. április 25. = Helytartótanácsi Levéltár. Departementum revisionis librorum, Vallási tárgyú könyvek nyomtatásával és terjesztésével kapcsolatos ügyek (az alábbiakban: HL Vallási tárgyú...), MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁶ Hunyadi Ferenc püspök levele az ágensnek, Debrecen, 1793. július 9. = HL Vallási tárgyú..., MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁷ Szalay Pál kérvénye a helytartótanácshoz, Szentes, 1793. augusztus 6. = HL Vallási tárgyú..., MNL OL C 60 84. csomó 1793 F. 20.

³⁸ BURKITT, i. m. Békési Református Egyházközség könyvtára, jelzet nélkül.

³⁹ BARCSA, i. m., II. 213. BALLA Sándor, *A borossebesi református egyház története = Képek és szemelvények Borossebes városa múltjából*, szerk. Kiss László, Bp., 2014, Kölcsey Egyesület, 281–282

⁴⁰ *Számadó lajstrom 1797/1798*, Szentes-Nagytemplomi Református Gyülekezet levéltára, jelzet nélkül.

dításának megvásárlására költötte, vagyis hasznos olvasmánynak tekintette Burkitt bibliakommentárját.

A második jel arra enged következtetni, hogy a békési egyházmegyében közismert volt Szalay fordítása, mert 1800-ban Béládi István erdőhegyi rektor elvállalta, hogy Lázár Pál assessor számára beköti Burkitt egyik művét. A forrásból ugyan nem derül ki, hogy a Szalay által készített fordításról van-e szó, de joggal feltételezhetjük, hogy nem az angol eredeti vagy esetleg a német változat jutott el Délkelet-Magyarországra nem sokkal Szalay munkájának napvilágra kerülése után:

Béládi István az Ágyai Oskolához készítendő lajstromra fel vett 51 xr lefizetése, v(agy) a diariumnak a Gy(ula) Vári gyűlésben lett végzés szerent való el-készítése eránt meg szállítatván, T. Lázár Pál Urra utalt, hogy azt az 51 xrt Ő Kegyelme vette-fel. Béládi Istvánnál az 51 xr maradjon Burkittnek azon exemplárja, mellyet néki T. Lázár Pál Úr bé-kötésre által adott. Ő pedig az ágyai ekklesiának tégyen eleget.⁴¹

Miért szerepel mégis az egyházi krónikában Szalay könyvkiadása úgy, hogy [ezen] „sok kárt vallott, nagy részént rajta maradvánn...”?⁴² Feltételezhetjük, hogy a bürokratikus útvesztő mind a nyomdásznak, mind Szalaynak kedvét szegte, és a szentesi lelkész nem tudott (vagy nem akart) újabb nyomdással üzleti kapcsolatba lépni. A nyomdász és a fordító közötti hűvös viszonyt jól mutatja a megjelent könyv előszava, mert ebben a fordító azért mentegőzőzik, hogy olyan helyesírási hibák is bekerültek a kötetbe, amelyek az eredeti kéziratban biztosan nem szerepeltek. Ezek alapján egész biztosan volt a nyomdász és a fordító között szakmai konfliktus is, bár ennek mértékét nehéz megállapítani:

A' nyomtatásban esett némelly hibákról mind én mind a' Typographus, reményljük, hogy a' jó szívú Olvasó meg-enged: - sok okokra nézve majd lehetetlen, hogy az ilyen módon való nyomtatás hibáktól üres lehessen - azt mind az-által jelentem, hogy ez az írás, - adgya, mondgya

⁴¹ Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1800. március 28. = Békés-Bánáti Református Egyházmegye iratai: Jegyzőkönyvek 1696–1959, TtREL I.29.a.2.

⁴² TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/322.JPG>

1s több e' fél. nem az enyim: hogy ezt meg-láttam a' két első árkusokon, irtam eránta a' Typographusnak, a' honnan, ez az írásmódja a C. betűn tul nem is fordul elő.⁴³

Annak ellenére, hogy Szalay nagy valószínűséggel kudarcnak könyvelte el fordításának kinyomtatását, közvetlen környezetében és az egyházmegyéjében nagy hasznát vette nyelvtudásának. Ennek megvizsgálása kapcsán rá is térünk második kérdésünk megválaszolására: arra, hogy mit gondolt maga a fordító és olvasóközönsége általában a korabeli fordításokról és magáról Szalay munkájáról.

A Békési Református Egyházmegyében a 18. század végi betelepítéseknek köszönhetően német nyelvű egyházközségek is létrejöttek. Ezek a falvak a Bánátban veszélyes környékeken helyezkedtek el, mert előfordult, hogy a telepeseket román parasztok erőszakkal elkergették. Ilyen körülmények közé nyelveket beszélő, külföldi egyetemeket megjárta lelkipásztort nehéz volt meghívni. Így nem meglepő, hogy a magyar anyanyelvű végvári prédikátor képtelen volt a szomszédos lieblingi német reformátusok számára a szentségeket kiszolgáltatni:

Illyenkor is pedig a tolmácsok tsak olyanok vóltak, a micsodásokat hamarjába kaphattunk, néhányszor tsak ott szolgáló rittbergi gyermekek, a kik vagy a magyar, vagy a német nyelvet tsak felényire is alig értették. Könnyen meg eshetett azért, hogy sem az én kérdésemet, sem az ő feleletjeiket nem a maga igaz értelmébe adták által.⁴⁴

Az egyház élete mégsem állhatott meg. A katonai határőrvidéken megalapított Debelliács szintiszta magyar lakossággal jött létre, de a Pancsován található katonai parancsnoksággal németül kellett a kapcsolatot tartani. 1795-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel esperes utasította Szalay Pált, hogy személyesen látogassa meg ezt a községet. Szalay

⁴³ BURKITT, i. m., előszó.

⁴⁴ Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7. = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Hermán János lieblingi lelkész fegyelmije, 1804, TtREL I.1.b.44.849. nr. 5.

ezt a feladatot kitűnően megoldotta, hiszen folyékonyan beszélt németül, ezért tudott közvetíteni a lakosság és a katonaság között.⁴⁵

Bizonyos esetekben a nyelvtudás és a könyvek fordítása finoman szólva is komoly ellenérzést váltott ki a gyülekezeti tagokból. Így járt Fábián János békési rektor-tanító 1795-ben, aki ellen Barkó Mihály preceptor azt vallotta, hogy „...estvéként széjjel járt, reggel sokaig szeretett aludni. Könyveket fordított, s akart kiadni.”⁴⁶ Bányai Mihály szintén ezzel vádolta Fábiánt: „akárhányszor kaptam 9 s 10 orakor az ágyába délelőtt. Találtam a Klassisába is többször a kementzére borulva, Claudius életet fordítván versekre.”⁴⁷ Miért terhelő bizonyíték ez egy vidéki tanító ellen? Szalay valószínűleg rendezettebb életet élt, nem mulatott éjszakánként, de ő is könyveket akart kiadni. A válasz nagyon egyszerű: Fábián radikális deista volt, a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bebizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromság-tagadókat tartotta a természeti valláshoz legközelebb állóknak, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.⁴⁸ Ilyen nézetek hirdetése mellett nem meglepő, ha fordítói tevékenysége is gyűlöletet ébresztett ellene az egyháztagok között.

A Szalay által képviselt fordítói tevékenység viszont keresztény szellemű művek fordítását jelentette, amely egyáltalán nem zavarta Szentes, illetve az egyházmegye lakosságát. Tudjuk, hogy a 18. századi paraszti műveltség még erősen a szóbeliségen alapult. Az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, amelyből az következik, hogy bonyolultabb írott szöveget csak kevesen tudtak megérteni.⁴⁹ Ez Kis Bálint jellemzése alapján érvényesnek

⁴⁵ *A debellatsi ref. ekleziájának 1795diki vagyis felállásakor állapota* = Egyházközségekre vonatkozó iratok: Debelliács 1794–1867, TtREL I.29.i.33. Vö. CSEITE-SZEMESI István, *A debeljáicsai (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*, Bp., Márton Áron Kiadó, 1994, 41–43.

⁴⁶ *Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Békés, 1796. december 9.* = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Fábián János békési iskolamester fegyelmi je 1797, TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.

⁴⁷ Uo. (Szőnyi Benjámin 1794-ben meghalt, ezért ekkor már ténylegesen Szentmiklósi vezette az egyházmegyét.)

⁴⁸ *A békési egyházmegye sententiája Fábián Jánosra nézve, Öcsöd, 1796.* = Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980: Fábián János békési iskolamester fegyelmi je, 1796, TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.

⁴⁹ TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 80–82, 87–90. G. SZABÓ Botond,

tekinthető a szentesiekre is, mert szerinte „A Könyveknek meg szerzését ‘s olvasását meg mind eddig általjában vévénn úgy nézik embe-reink mint könnyen elhagyható dolgot.”⁵⁰ Csoó István helybeli tanító például csak „keze kereszt vonásával” tudta hitelesíteni a korábban már említett részeges Szőnyi Pál ellen készített tanúkihallgatási jegyzőkönyvet.⁵¹

Mégis találunk arra utaló jeleket, hogy Szalay környezetében volt igény a felvilágosodás műveinek magyar nyelvű fordításaira. Domokos Lőrinc egyházmegyei főgondnok 1795-ben írt levelében a szentesi főbíró, Dobosi Mihályt a komolyabb olvasmányok iránt érdeklődő személyek közé sorolta, mert szerinte a Debrecenben megjelenő Milton-fordítás iránt Dobosi biztosan érdeklődni fog. Rajta kívül még Szalay Pált tekintette olyan szentesi értelmiséginek, akit érdekelhetnek az ilyen típusú olvasmányok.⁵² Lelkésztestvérsége, Kis Bálint szintén úgy vélekedett róla, hogy olvasott ember volt, így például megemlítette, hogy „Unalmas óráiban végig olvasta a Ladovocat Históriai Lexiconát.”⁵³

A fentebb bemutatott források alapján a következő rövid összefoglalást tehetjük: Szalay Pál nagy reményeket fűzött nyomtatásban megjelent fordításához, amely bürokratikus hibák miatt sok bosszúságot okozhatott neki, de nem biztos, hogy anyagi haszonra nem tett szert belőle. További fordítások megjelentetésére viszont nem tudott vagy nem akart vállalkozni. A Dél-Alföld református lakossága csak akkor figyelt fel élénken egy-egy fordítás készítésére, ha az vagy annak készítője súlyosan megsértette a kereszténység alaptételeit. Egyébként a fordításhoz, tolmácsoláshoz pozitívan viszonyultak, hiszen a napi munkájukat könnyítette meg ez a fajta tevékenység.

Vallás és felvilágosodás = Egyház és művelődés, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERCZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2000, 400–402, 404.

⁵⁰ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/594.JPG>; Kis, A szentesi..., i. m., 359

⁵¹ Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. = *Egyházközségekre vonatkozó iratok: Hódmezővásárhely 1765–1841*, TtREL I.29.i.67

⁵² Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1795. december 19. = *Egyházközségekre vonatkozó iratok: Hódmezővásárhely 1765–1841*, TtREL I.29.i.67. Dobosit a levélben a keresztnéve nélkül említik, de a városi és egyházi tisztségviselők között nem volt ekkor más Dobosi nevű. Vö. LABÁDI, i. m., 287–288.

⁵³ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/326.JPG>

TARTALOM

Előszó	7
CSORBA DÁVID	
Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702)	15
BÁTHORY ORSOLYA	
Exemplumok a tisztítóhelyről <i>A Status animarum purgatorii</i> magyar fordítása	39
KISS MARGIT	
„más értelmet adni ezeknek a szoknak” Mikes Kelemen szóhasználatához	58
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN – SZILÁGYI N. ZSUZSA	
<i>Kintyets Kimpenyesty</i> (1768) Egy román–magyar verses ponyva tanulmányai	69
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Jezsuita fordítói műhelyek a 18. század második felében	94
CZIBULA KATALIN	
Lakatlan szigetek magyar fordításban	110
LENGYEL RÉKA	
Könyi János elcserélt fordítása (<i>A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve</i> , 1774) Robert Dodsley magyarországi recepciójához	128
KNAPP ÉVA	
VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon	146

DONCSE CZ ETELKA

„úgy bántam akármely idegen gondolattal, mintha
sajátom lett volna”

Verseghy Ferenc egyházi témájú munkáinak mintái

BALÁZS PÉTER

Fontenelle ismeretének kéziratok nyomai

a magyar felvilágosodásban

PENKE OLGA

Feltáratlan kéziratok magyar Voltaire-fordítások

A Dictionnaire philosophique magyarul

VÖRÖS IMRE

Fordítás, átdolgozás és kompiláció Péczeli József

Haszonnal mulattató meséiben

POLGÁR ANIKÓ

Versengés és interakció Földi János és Kazinczy Ferenc

Catullus-fordításaiban

HEGYI ÁDÁM

„...le fordította és ki is nyomtattatta ... de a mellybe
sok kárt vallott...”

Szalay Pál fordításai és a 18. századi könyvkiadás

HEGEDÜS BÉLA

Fordítás és érzékenység

BRUTOVSZKY GABRIELLA

Az első szlovák *Hamlet*-fordítás és a Kazinczy-féle

fordítás metszéspontjai

LACZHÁZI GYULA

Wieland Diogenész-regényének Kazinczy-féle fordításáról . . .

BODROGI FERENC MÁTÉ

Egy lehetséges összkép Kazinczy Ferenc

18. századi fordításairól

KOVÁCS ESZTER

Elméleti megfontolások és gyakorlati megoldások:

Montesquieu emlékezete. D'Alembert szerént

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Révai Miklós versfordításairól 341

BALOGH PIROSKA

Kérdések és lehetőségek a 18–19. századi soknyelvű
magyarországi esztétikai terminológia kutatásában 347

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Elmélet és gyakorlat (Kazinczy Sallustius-fordítása) 389

A kötet szerzői 399

Névmutató 401